

**A VISSZAVONHATATLANSÁG TAPASZTALATAKÉNT MEGJELENŐ
LÉTÉRTELMEZÉSI VÁLSÁG TEMATIZÁLÓDÁSA
GÁRDONYI GÉZA *AZ ÖREG TEKINTETES* CÍMŰ MŰVÉBEN**

A Gárdonyi-életmű recepciótörténeti vizsgálata során feltűnő, hogy a kritikai diskurzusban legfőképp a művek Jókai- és/vagy Mikszáth-művekhez való elsősorban tematikai kapcsolása jut jelentős szerephez. A tematikai értelmezések elsősorban a Gárdonyi-novellisztikára (*Az én falum* című novelláskötet, 1898) és az 1903-as évre tett korszak-, illetve stílusváltás – amennyiben beszélhetünk ilyesmiről – után létrejött kisebb elbeszélésekre vonatkozóan kiemelik Gárdonyinak a faluhoz való kötődését/kötöttségét és hangsúlyozzák romantikus városellenességét: a falu–város ellentét ezekben úgy jelenítetik meg, mint két, egymással párbeszédet kezdeni nem tudó erkölcsi kategória reprezentációja.

Az értelmezés tárgyául választott *Az öreg tekintetes* (1905) című mű, noha implikálná akár az ilyen jellegű tematikus értelmezést is, mégsem került be, méltánytalanul, az életműelemzők kritikai kérdezőhorizontjába. Példaként említhető Mezei József tanulmánya, melyben Gárdonyi pszichologizmusát vizsgálva csupán annyi megjegyzést tesz róla, hogy „a szeretetlenség regénye”-ként definiálható,¹ nem igazán nyújtva magyarázatot e meghatározást illetően, noha ha már a Gárdonyi-életmű bizonyos részelemzése kapcsán felmerül az ún. lélektani regényhez való kapcsolhatóság problematikája, ez lehetővé tehetné *Az öreg tekintetes* című mű akár ilyen irányú elemzésbe való bevonását is.

A falu–város oppozíció műbeli megjelenítése implikálja a szöveg pszichoanalitikus/szociálpszichológiai/antropológiai szempontot is horizontba emelő értelmezési lehetőségét, de az ez irányú kutatási kísérletek esetleges eredményeire a Gárdonyi-életmű köré épült kritikai diskurzus még nem reflektált. A továbbiakban ennek részleges megvalósítására kerül sor.

Peter Brooks, a mai pszichoanalitikus irodalomkritika egyik legjelentősebb alakja egy 1994-ben megjelent tanulmányában összefoglalja a pszichoanalízis szempontjait bevonó irodalmi műértelmezés hagyományosan reflektálatlanul maradt módszertani hibáit.² Szerinte a legalapvetőbb probléma, hogy a pszichoanalitikus kritika az elemzés tárgyaként mindig elsőrendű szerepet juttatott a szerző és/vagy az olvasó és/vagy a szövegbeli fiktív szereplő(k) számára. Közülük bármelyik legyen is az elemzés tárgyául kiválasztott, min-

¹ MEZEI József, *Gárdonyi pszichologizmusa*, Új Írás, 1964/3, 499–513.

² PETER BROOKS, *A pszichoanalitikus kritika eszméje = Pszichoanalízis és irodalomtudomány: Szöveggyűjtemény*, szerk. BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc, Bp., 1998, 42–51.

denképp a rekonstruálhatatlanság problematikájába csúszik az értelmezés, mivel nem szakad el a pusztán tematikus és minden szövegstrukturális és szövegretorikai szempontot mellőző horizont applikálásától. Mindhárom fent említett pszichoanalitikus kritikai szempont „áthelyezi az analízis tárgyát a szövegről valamilyen személyre, egy másik pszichodinamikus szerkezetre.”³ Brooks szerint a megoldás nem a pszichoanalitikus módszer applikálhatóságának megkérdőjelezése, hanem alkalmazhatósági terepének kiterjesztése: a pszichoanalitikus kritika posztstrukturalista változatai megpróbálják ezt úgy kivitelezni, hogy a szerzői, az olvasói, illetve a fiktív szereplői „lelki alkatok” rekonstruálására irányuló próbálkozásokat háttérbe szorítva, mellőzve, a pszichoanalízist a textuális és a retorikai kódok szolgálatába állítják. Ez a hagyományos pszichoanalitikus kritikával szemben a pszichoanalízis olyan jellegű alkalmazását jelzi, amely szembenéz a narrato-poétikai kérdésekkel is, az értelmezés egyik fontos referenciapontjává téve azokat. Így küszöbölhető ki az is, hogy a pszichoanalitikus magyarázat a szöveg lezárását jelentse, hiszen ez nehezíti az újraértelmezést, és így az irodalomkritika lényegi funkciójával ellenkezik.

A fentebb felvázolt szempontok fontossága abban rejlik, hogy demonstrálni képesek egyrészt a pszichoanalitikus módszer alkalmazásával létrejövő értelmezési potenciál jelentőségét, másrészt azt, hogy a pszichoanalízis és az irodalom kapcsolódási pontjainak fellelésére nem csak és kizárólag egy mód létezik.

Akceptálva e következtetések jogosságát, az értelmezésre mégis a narratológiai és a szöveg tropikuságát kevésbé érintő szempontok szerint kerül sor, bizonyítandó, hogy ez nem jelenti feltétlenül a szöveg lezárását és további, a szöveghez intézett kérdések jogosultságának kétségbevonását.

Világok és világrendek szimultaneitása

Jelen értelmezés kiindulópontjául választja azt a Jung⁴ elméletében gyökerező felfogást, mely szerint a természettel szoros kapcsolatban, harmóniában élő ember életvilága⁵ organikusan, a természeti rendnek megfelelően konstituálódik. Az életvilág fogalmán Schütz szerint (aki Husserl életvilág fogalmára reflektál) „azt a valóságterületet kell értenünk, amelyet az (...) ember a józan emberi értelem beállítódásában mint egyszerűen adottat (schlicht gegeben) készen talál (vorfindet).”⁶ Az ember számára ez a világ homogén térrel és idővel rendelkezőnek hat: homogeneitását annak köszönheti, hogy birtokában van egy olyan középpontnak, amelyhez képest mindennek meghatározhatóvá válik a helyzete és a rendje. Jung szerint ez a középpont a természeti rend törvényeit elfogadó és azokkal összhangban élni tudó ember számára olyan, mint egy szentség avagy oltár a

³ Uo., 43.

⁴ C. G. JUNG, *Föld és lélek; Az archaikus ember*, Bp., 1990.

⁵ A terminus Alfred SCHÜTZ és Thomas LUCKMANN *Az életvilág struktúrái* című munkájából származik = *Fenomenológia a társadalomtudományban*, szerk. HERNÁDI Miklós, Bp., 1984, 269.

⁶ Uo.

hívó ember számára.⁷ Térképzési szokásaiban is minden e középponthez képest válik a világ részévé vagy mutatkozik kaotikusnak. Ez a centrum az, amely e világ létéért és működéséért felelős, s melynek szerepe az archaikussal, az ősivel és a tradicionálissal való kapcsolata miatt/által szakrálisként, megkérdőjelezhetetlenként értelmeződik az adott életvilágban létezők számára.

Ez a gondolat szorosan összefonódik M. Eliade-nak azon elméletével, amely azt próbálja demonstrálni, hogy az ember világban-létének kétféle módja manifesztálódik: a szent és a profán.⁸ A vallásos ember számára ugyanúgy, mint Jungnál a természeti ember esetében, az életvilág tere homogénként jelenik meg, kozmoszként, mely sajátos világrenddel tud csak működni. Minden, ami e homogén világ határain túl van, káosz-ként definiálódik. A csak a kozmoszban élni tudó számára kizárólag annak világtere, univerzuma tekinthető valóságosnak, és olyan mértékben konkrét, hogy léte és „milyen-léte” eleve adottként jelenik meg. Állandóságának fenntartását sémarendszerek működésén alapuló világrend jelenléte biztosítja. E sémák, működési mechanizmusok organikusan, az archaikus renddel összhangban alakultak ki, a tradíciók megerősítő hatása révén mintegy szakralizálódtak. Az ebben a világban élők számára segítségükkel válik az adott életvilág megismerhetővé, feltárhatóvá: a világban való boldogulás tehát az e sémák által nyújtott kognitív elemekre épül, ezek szerint megy végbe. Az adott világ valóságát képesek reprezentálni, működőképességük természetes és megkérdőjelezhetetlen, nem fűződik hozzájuk, legalábbis kezdetben, semmiféle reflexió. Készen kaptak és az ember elsődleges szocializációja során olyan mélyen elsajátítottak, hogy az esetleges, akár részleges, akár teljes kiiktatásukra vagy módosításukra tett kísérletek nagy többségének szükségszerűen kudarcot kell vallania. A világrend általuk nyújt olyan világ- és létértelmezést, amely arra készíti a benne élőket, hogy ne reflektáljanak saját világba-vettségükre, illetve az abból fakadható egzisztenciális szorongásra.

Az öreg tekintetes című műben az organikusan, a természeti renddel harmonikusan konstituálódott világ képviselőjének Csurgó Károly tekinthető, aki hetvenhét évesen, falusi birtokának eladása után lányához költözik az éppen polgárosuló fővárosba, vállalva ezzel az addigi életvilága keretei nyújtotta biztonságából való kiszakadás kockázatát. Az elköltözés ténye értelmezhető a világ váltás gesztusaként, mert egy másik „világ”-ba, nevezetesen a polgári „világ”-ba való átlépéssel jár együtt. A polgári szféra világszerűségének jelölésénél azért jogos az idézőjel használata, mert ebben az esetben nem lehet még vagy már beszélni egy stabil központtal és homogén léttel rendelkező, komplex világról, mely önmagára teljesen reflektálatlan világrenddel működik: itt még a „világhatárok” kijelölése folyik. A műben tehát két, értékrendjét, működési mechanizmusait tekintve igen különböző életvilág jelenik meg: egy archaikus, melynek képviselője az öreg Csurgó, és egy, nevezetesen így, polgári, melynek talán legjelentősebb képviselője az öreg veje, Tardy Imre és annak testvére, Bárányné.

⁷ C. G. JUNG, *Mélységeink ösvényein: Analitikus pszichológiai tanulmányok*, Bp., 1994, 13, 20.

⁸ Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, Bp., 1996, 10–12.

A világok közötti dialogikus viszony regénybeli megteremtődése következtetni enged az egyes világok működési rendjét fenntartani szolgáló s az elsődleges szocializáció folyamata során elsajátított (az öreg esetében) vagy tanult, anorgánikusan előállított minták, modellek alapján felvett (a polgári „világ”) sémarendszer és az általa prezentált értékrend milyenségére. Hozzájárul továbbá az egyes világokban élők világszemléletének, lét- és önrítelmezésének vizsgálatához is.

A sémarendszerek magatartásmintákat is adnak; az őket működtetők számára azért fontosak, mert meghatározzák a térhez, az időhöz való viszonyukat, a magukról és a múltjukról alkotott képet, létrítelmezési módokat nyújtanak. Ezért az egyes világok képviselői egzisztenciális viselkedésmódjainak vizsgálatával az ezekre való következtetések lehetősége adottnak tekinthető. A továbbiakban e következtetések levonására kerül sor.

Amennyiben elfogadjatnak azon fent vázolt előfeltevések, melyek szerint életvilágok egymás mellett éléséről beszélhetünk, és ezek egymáshoz való viszonya a káosz és a nem-káosz, azaz a kozmosz hozzárendeléssel ragadható meg, a világhatárok kijelölhetőségének, az e világok közötti átjárhatóságnak problematikája is előtérbe kerül.

Megjelenik az elbeszélésben Csurgó világa, amelyet a természettel való egység jellemez: egyfajta mikrokozmosz ez a makrokozmoszban. Az archaikus társadalmakban a saját világ mint mikrokozmosz teremtése imago mundi, azaz a világ mint makrokozmosz képe. Olyan kozmogónia ez, amely lehetővé teszi, hogy ez a világ egyedül valósként, szentként jelenjen meg a benne élők számára. Szentségét egy olyan Középpont garantálja, amely kapcsolatot tud létesíteni a makrovilág három szintje, az alvilág, a föld és az ég között. Ez a Középpont azonban horizontálisan is kijelöli a mikrovilág határait, megszabva ezzel a benne létezők számára, hogy milyen mértékben távolodhatnak el a Középponttól. Vagyis ez a Centrum egy függőleges és egy vízszintes tengely metszéspontjában jelölődik ki. Az így körvonalazott világ konkrét jelenvalóságát a benne élők szokásrendjének hagyományozódása még inkább erősíti. Ilyen, az archaikus jegyeket őrző, bár profanizáltabb jellegű, de a hagyomány által szakralizált létezőként jelenik meg tehát Csurgó mikrokozmosza, melyet az ősi birtok határai jelölnek ki: a családi porta a középpontja ennek az életvilágnak. Ezen egyetlen középpont léte határozza meg a köré kiépülő világ lakóinak térképzési szokásait: a hozzá való igazodás lesz mindenféle tájékozódás alapja, így az ember saját helyzetének koordinátái is ez alapján lesznek adottak. Az ilyen organikus szerveződött középponttal rendelkező világban élők számára fontos az éggel mint a transzcendens világ szimbólumával való szoros kapcsolat. Így az öreg számára is nagymértékben egzisztenciájához tartozó az égbolt szemlélése: mikor reggel kinézett, „az eget nem lehetett látni” (1084),⁹ a „felhők állása felől” tudakozódik (uo.), „Amint az öregúr az ablakon át megpillantotta az eget, megörvendett. Régen hiányzott neki, hogy az eget lássa. A falusi ember megszokta, hogy a felhőket vizsgálja, s hogy szüntelen nyitva legyen feje fölött az ég” (1113).

⁹ A regényből vett idézeteket a következő kiadás lapszámaira hivatkozva közlöm: GÁRDONYI Géza, *Az öreg tekintetes = Századvég*, kiad. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Remekírók), II.

Azonban nem pusztán az égbénézés mozzanata – mely már az öreg apjának is egyik kedves foglalatossága volt (vö. 1146) – utal egy archaikus, nyomát „csak” bizonyos viselkedési formákban őrző Isten- és/vagy természet–ember harmóniára, hanem az öreg időszemlélete is. A természettel szoros kapcsolatban élő ember számára a természet rendje szakrálisként jelenik meg, ezért az általa nyújtott időbeli ciklikusság lesz jellemző időszemléletére, időértelmezésére. A napszakok váltakozása, az évszakok körforgásának rendje időbeli keretet biztosít a természeti ember létformájának: a természettel harmóniában csak annak időbeli működési mechanizmusainak megfelelően lehet élni. Ezért tagolódik a birtokon élők élete az évszakok váltakozásának megfelelően: a birtokot fenntartó föld megmunkálásának időkereteivel párhuzamosan. Az öreg az elköltözés időpontjául egy olyan időszakot választ, a novembert, amikor a földművelő munkálatok szünetelnek, és az azokat végzők kevésbé aktív tevékenységet folytatnak. De amikor eljön a tavasz, az öregúr világrendje által meghatározott viselkedési sémái rohamszerűen lépnek újra működésbe, aktivizálódnak, ezért kerülhet sor a kukoricacsírátztatásra, a méhek megtelepítésére. Lehetne példaként említeni Csurgónak a napszakoknak megfeleltethető viselkedési mechanizmusát is: hajnalban, a nappal kel: „Csak fölkeltem, mert reggel van” (1085) – válaszolja a korai kelést számon kérő vőnek.

Ezek a tér- és időszemléletmódok nemcsak a mikrovilágban való tájékozódást, az e világban való boldogulást szolgáló rend kereteit és működési terét körvonalazzák, hanem, mint már fentebb szó volt róla, meghatározzák az itt élőknek az élethez, létükhöz való viszonyát is. Az öreg tekintetes ciklikussággal jellemezhető időszemlélete megnyilvánul az általa adott, saját halálára vonatkozó öndefinícióban is: „Már én csak olyan vagyok, mint a lenyugvó nap” (1076). A narrátori szöveg ezen a ponton az öreg szemléletmódjának feltérképezéséhez olyan metaforikát alkalmaz, amely alkalmas annak megjelenítésére, miszerint az öreg számára az emberélet időtartama is a természeti renddel való megfeleltethetőségben értelmezhető, az általa adott minta konkrétsága, tapasztalatisága révén ragadható meg. Az archaikussal létszemléletét illetően is rokonságot fenntartó világ azért jelenik meg konkrét-valóságokként a benne élők számára, mert rendje alapjául, azt megerősítendő, az állandó tér- és időbeli ismétlődés szolgál. Az ismétlődések által kialakított szokásrendnek a hagyomány által létrejövő stabilitása olyan egzisztenciális biztonságot képes nyújtani az azt elsajátítók számára, hogy részükről a világ esetleges más jellegű differenciáltságának lehetőségére egyáltalán nem történik reflexió. A Középpont organikus valóságossága és stabilitása olyan életteret hiposztazál, amelyben minden szilárd pozícióval rendelkezik és a lakói közötti viszonyok is erősen determináltak. Ebből fakadóan kialakul egy hierarchizált rend: az öreg számára az ő és ősei élettere középpontjaként definiálódó birtok ezen összefüggések szerint nem pusztán térbeli középpontként funkcionál, hanem státus-meghatározó szereppel bír(t), akár életkorukat illetően is. Jung szerint, de ezen a ponton lehet idézni Arthur E. Imhof¹⁰ szemléletmódját is, az em-

¹⁰ „A valamikori szerteágazó kapcsolatrendszer egyre zsugorodott. A megöregedett személy ugyan még egy ideig tartotta tekintélyét, presztízse is volt még (...), de fokozatosan kimarad, kiszorul, a peremre kerül...” Arthur E. IMHOF, *Elveszített világok: Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen...*, Bp., 1992, 157.

ber mindig a Középpont közelében szeretné stabilizálni saját helyzetét, de ezt csak a felnőtt ember tudja megvalósítani; a gyermek a Centrum felé igyekszik, míg az idős ember egyre inkább eltávolodóban van attól, peremre szorul. Ez azért nem okoz benne meghasonlottságot, mert így is a Középponthez képest tudja meghatározni saját helyzetét és világbeli szerepét.

A birtok azonban más funkcióval is bír az e világban élők számára: meghatározza érdekeiket, mentális magatartásukat. A birtokon élők helyzete mindig is a birtok életében és működésében betöltött *szerepük* szerint vált meghatározottá. Így az öreg tekintetes pozíciója is ezen összefüggésrend szerint stabilizálódott, mégpedig a porta érdekeinek alárendelt, mindenkori tulajdonos szerepében. „És hogy az ő birtokát elkártyázta! A sok száz éves családi birtokot, amelyet az apák szorgalma fenntartott, az ő szorgalma gyarapított!” (1140.) Amint az idézetből is kitűnik, amikor lelepleződik az, hogy a vő elkártyázta a pénzt, az öreg nem a saját, hanem az ősökkel közösnek tekintett birtokát látja elveszni. A család komplex világát képviseli a szemében a föld. Tehát nem az egyén áll itt minden viszonyítás kiindulópontjaként, hanem a birtok. Az öreg helyzete pedig az annak fenntartását célzó hagyományozott szerepben artikulálódik: gyarapítani az örökséget.

Az így létrejött státushierarchia azzal a következménnyel jár, hogy a birtok a folytonosság biztosítékaként definiálódik. Külső biztonsági szabályozóként jelennek meg tehát a birtok életének fenntartását célzó és a természeti renddel szoros egységben megjelenő ciklikus változások és a hagyományozódott szerepek, „amelyek összességükben nemzedékről nemzedékre tartást adhattak az egyes ember bizonytalan életének.”¹¹ Ez utóbbiak világképükben csak összefüggésekben jelennek meg mint a világrendben és az annak működésében betöltött szerepek hordozói.

Csurgó Károly birtoktulajdonosi szerepében azt tartja szem előtt, hogy a birtok értéke fennmaradjon, ezért támogatja azt az elképzelést, amelyet veje tár elé: a pénzből szanatóriumot kell építeni; az öreg e majdani szanatóriumban véli folytatódni a birtok életét. Ezért is gondolhatja, hogy birtoktulajdonosi szerepe működtethető lesz a polgári szféra „világá”-ban is.

Ebben a „világban” azonban pontosan az válik problematikussá, ami az öreg által képviselt természeti világban adottként artikulálódik: nevezetesen a világ ontológiai státusa és a hagyományhoz való viszony. Mint már fentebb utalás történt rá, a polgári szférát illetően nem igazán lehet beszélni az öreg archaikus világához hasonló mértékben körvonalazható világrendezettségről, világstruktúráról. Ennek gyökere abban rejlik, hogy e „világ”-ban nem jelölhető meg egy olyan középpont, amelyhez képest mindenki számára meghatározható lehetne egy adott léttér: egységes mikrokozmosz létrejöttéről nem lehet beszélni, főleg nem olyanról, amely a makrokozmosz mintájára mint imago mundi konstituálódna. A polgári szféra „világ”-a kialakulóban van: világképző mechanizmusa a Tardy család szalonjának berendezésénél artikulálódik. A polgári léttel járó szokásokat elsődlegesen a divat és a pénz motiválja, határozza meg. Külsődleges, nem az összhangra, a teljességre törő szempontrendszernek való megfelelni akarásra épül ez a „világ”.

¹¹ *Uo.*, 168.

A világtéremtés nem organikus, szervesen, a természeti renddel harmóniában, valamint az ősi hagyományok által megszabott keretek szerint történik, hanem közvetett módon: a színes szalon ötlete egy festőtől származik, ezt veszi át és módosítja némileg Bárányné, akinek ízlése mérvadó a Tardy család számára.

A centrum-, illetve világképzés nehézségei már előre megkérdőjelezzik, viszonylagossá teszik a képződő „világ” stabilitását. Ezáltal egy esetlegesen kialakuló világrénd működése is problematikusá válhat: bizonytalanság mutatkozhat e világrénd abbéli képességeit illetően, hogy tud-e olyan sémarendszert, kognitív stratégiát adni az e „világ”-ban tájékozódni akaróknak, amelyeket azok mindegyike belső törvényként tudna megélni, teljesen adekvátan tekintve őket. Ezeket az elbizonytalanodásokat észlelheti a Tardy család, s éppen ezért görcsösen igyekszik úrrá lenni az általuk előhívott egzisztenciális szorongáson, megkísérelve valamiféle modellt találni vagy valamilyen szilárd pontot, amihez képest definiálni tudná önnön pozícióját. A káoszon egy kategóriarendszerrel próbálnak felülemelkedni ezen „világ” képviselői: azért írnak elő olyan szabályokat, hogy a cselédséggel vagy a házfelügyelővel tilos beszélgetni, mert érzik „világ”-uk megingathatóságát. Ez utóbbi megléte abban gyökerezhet, hogy a „világ”-ot konstituálók nem közös, hanem individuális érdekeket tartanak szem előtt, s ezzel destruálják is azt, amit létrehoznak.

Az alakuló polgári szféra, mivel a pénzben véli látni a garanciát fennmaradásának biztosításához, azt teszi meg e „világ” központi értékének. Az egyéni érdekek érvényesülését a pénz fogja meghatározni, így azt is, hogy ki milyen helyzetbe kerül ebben az egyéni világok interferenciájára épülő „világ”-ban: ez az eszköz lesz a döntő tényező annak meghatározásában, ki szoruljon ezen életter peremére. Ezért is távolítják el az öreg tekintetést a szalon közeléből, hiszen azzal, hogy összes pénzét odaadta a családnak, pontosan attól vált meg, ami az ebben a „világ”-ban való létezés, pozíció-meghatározás elsődleges feltétele. Ezért nem szorul a peremre a szintén vidékről Budapestre került agg Mayer, hiszen ő birtokában van az e „világ” számára legértékesebbnek tekintett eszköznek.

Ebben a „világ”-ban tehát az individuális érdek és a pénzügyi állapot működteti a viszonyokat: tulajdonképpen minden én saját világcentrumot képvisel és egy eszerinti világréndet hoz működésbe. Ebből következően énvilágok egymás mellett éléséről lehet beszélni: az orvos saját maga által teremtett igazi élettere a rendelő, Bárányné a szalon, az öreg Mayeré saját szobája. Az életterek elkülönültségének szövegszerű illusztrálására Tardy mondata szolgál, miszerint: „Az én szalonom a betegeké” (1076).

Az egymásmellettség tényének megfelelően alakulnak a polgári szféra képviselőinek térképző szokásai is: térszemléletük, tájékozódási mechanizmusaik a mellérendeltség fogalmával ragadhatók meg. Példaként említhető, hogy a városi ember számára a központi iránynélküliség, a több egyenrangú út párhuzamossága olyan térbeliséget jelöl, mely M. Eliade elmélete szerint a „profán geográfia” terminusával definiálható: ennek jellemzője az objektivitás, az elvontság.¹² E tér ilyen jellegű karakterizáltsága miatt

¹² Mircea ELIADE, *Képek és jelképek*, Bp., 1997, 49.

megismerhetősége és azonnali átláthatósága, feltérképezhetősége nem tekinthető adottnak. Ennek az elbeszélésben megjelenített következményeiről a későbbiekben lesz szó.

Az öreg által reprezentált világ interpretációjában már utalás történt arra, hogy a világok topográfiája szoros összefüggésben áll az időről alkotott felfogással.

A polgári „világ” időszemléletét illetően, azt az öreg természettel harmóniában képződött világának a ciklikussággal jellemezhető időértelmezésével összevetve, ez utóbbira való reflektálatlanság tapasztalható. Ezen „világ” időképzését illetően nincs jelen semmilyen olyan mechanizmus vagy szokásrend, amely az időhöz való viszony szabályozottságára, az időbeli tagolhatóságra vonatkozik. Az időrendiség kaotikus voltára utal a vő viselkedésmódja (éjszaka alvás helyett a kártyaasztalnál ül), az, hogy villannyal hosszabítják a napot, hogy egyes napokon máskor van a vacsora. Az időbeli ismétlődések (nap-, illetve évszakok váltakozása) nem létforma-szabályozó tényezők. Ez arra enged következtetni, hogy e „világ” időszemléletében a ciklikusság mellett jelen van az idő lineáris-ként való értelmezése is, sőt mintha ez tűnne dominánsnak.

Az időbeli linearitás tapasztalata csakúgy, mint a térbeli mellérendeltségé meghatározza a polgári „világ”-ban egzisztáló létértelmezését, világképét is. A linearitás fejlődés- és célelvűséget implikál a jövőképet illetően: úgy vélik, az öregtől kapott harmincezer forintból öt év múlva a szanatórium (az illuzórikus cél) létrehozásával százezer forint lesz. Tehát e „világ” képviselői számára minden a jövőbeli célok elérésének lesz alárendelve, ellentétben az öreggel, aki pontosan a múlt, a hagyomány által biztosított keretek közötti lét fenntartásán szorgoskodik.

Az időbeliség linearitással megragadható felfogása még egy következtetés levonását teszi lehetővé az értelmezés számára, mégpedig a polgári szféra szemléletmódjának képviselőjeként tekintett orvos vő halálra vonatkozó megjegyzése és magatartása kapcsán. A linearitás egyirányúságából fakadóan az egyén szintjén felerősödik a végesség tudata. Georg Simmel szerint: „Az egyéni élet a maga céljainak sorával, értékeivel, hatalmával úgy van berendezve, hogy véges időben befejeződjék; bizonyos mértékig minden egyénnek előlről kell kezdenie mindent.”¹³ Amennyiben az egyén életének ilyen a priori időbeli határa van, az komoly mentalitásbeli változásokkal jár. A végesség tényének tudomásulvétele ugyanis előidézheti az egyéni élet értékeinek devalválódását, az azok iránti közöny kialakulását, valamint annak a szemléletmódnak a megerősödését, amely szerint az egyénnek jogában áll saját életéről és haláláról dönteni. Ilyen keretek között válik magyarázhatóvá az a halálfogalom-interpretáció, amelyet az orvos ad a gyomorbeteg asszony esetére reagálva: „Meg fog halni, hát meg fog halni. Hiszen elvégre mindenkinek ez a vége!” (1080.) Eszerint érthetővé tehető a kitűzött cél megvalósítását szolgáló eszköz, a pénz elvesztésével járó válságszituáció kezelésére adott megoldás választásának miérte is. Az individuum-létet feltételező és azt destruálni képes öngyilkosság gesztusa az individuális értékeket mindenekelőtt preferáló „világ” képviselői számára a krízishelyzet felszámolásának egyik modelljeként jelenik meg.

¹³ Georg SIMMEL, *Válogatott társadalomelméleti írások*, Bp., 1973, 358.

Mielőtt azonban az e „világ”-ban működő (?) világrend által nyújtott megismerési, kognitív stratégiák és viselkedési minták mineműségének tematizálására sor kerülne, ki kell térni a mellérendeltség fogalmával megragadható térszemlélet létértelmezésbeli következményeire is.

Az egyetlen, középpontként megnyilvánuló pont hiányában, a „világ” terében min-dennek a helye az individuumokhoz képest válik meghatározhatóvá: az egyén önnön pozícióját tekinti referenciapontnak. Eszerint a térképzési mechanizmus szerint rengeteg centrum jelölődik ki; a világcentrumok megsokszorozódásáról lehet beszélni. E multipli-káció következtében nem csupán az egymás mellett lévő világok stabilitása válik vi-szonylagossá, hanem mobilitásuk is felerősödik. Ez olyan irányban befolyásolja az egyé-nek életét, hogy csak az állandó változathatóság szülte labilitás tényét tudják adottnak tekinteni. Az életvilágok közötti viszonyok sokfélesége és bonyolultsága, a különböző érdekek pluralitása és az azok kiismerésére irányuló törekvések kudarcra reflektálni kény-szerítik az egyéneket önnön létük ingatagságára. Az efféle ingerek sokasága által felerő-sített egzisztenciális szorongás olyan viselkedési módokat implikál, melyek csak pilla-natnyilag képesek redukálni azt; nem lesznek alkalmasak olyan erős sémarendszer kiala-kítására, amely mindig, minden szituációban megfelelő recepttel szolgálna. Ezen életvi-lágok összességét tekintve elmondható, hogy nem tudnak létesíteni olyan visszatérő hely-zeteket, amelyek kezelésénél sémaszerűen lenne működtethető egy adott magatartásmi-n-ta, amely kompetenciájához kétség sem férhetne. E modell hiánya miatt erős az ennek pótlására irányuló kényszer, de éppen az individuumképződéssel elinduló archaikus rendtől való eltávolodás folyamatával járó visszavonhatatlanság tapasztalata teszi lehetet-lenné egy organikusan képződött minta követését. Vagyis a polgári szféra „világ”-ának egy komplex világrend képzésére irányuló törekvései csak tanult, számára idegen vilá-goktól átvett modellek alapján realizálódhatnak.

A reflexió állandó kényszere

Az elbeszélésben megjelenített két világ határainak és szemléletrendszerének áttekin-tése után meggyőzőnek tűnhet az a kijelentés, miszerint az egyes világrendek olyan mér-tékben képesek meghatározni a bennük élők gondolkodásmódját, és azok számára olyan mértékben egyedül létezőnek tételeződnek, hogy a világok esetleges érintkezésekor a világok másságának mibenlétére vonatkozó reflexió nem jelenhet meg.

A Gárdonyi-elbeszélésben a két világ érintkezésekor – kezdetben – pontosan ezért egyik világ képviselőiben sem merül fel a világok közötti átjárhatóság esetleges proble-matikussága. Mind az öreg, mind a család e nehézség kiküszöbölhetőségében hisz: az egyes világokban működő törvények mindenhatóságának feltételezése¹⁴ nem teszi lehe-tővé más horizont megjelenését, illetve az arra történő reflexiót. Ezért tekintik problé-

¹⁴ Vö. „Ebből a tudásból adódik az a feltételezésem, hogy embertársaim (...) kapcsolataikat olyan módon tapasztalják, amely (...) kellően hasonlít ahhoz, ahogy én tapasztalom ugyanezeket a kapcsolatokat.” Vö. 5. jegyzetben *i. m.*, 271.

mátlannak a másik világrend elsajátíthatóságát, bízva az ismétlődéseken alapuló megszokás nyújtotta lehetőségekben: „Nem tudom – felelte az öregúr – de nem is aggódom (ti. a főváros megszokása miatt – K. E.). Mi kell már énnékem? Legföljebb egy-egy pipa dohány”; „Majd megismeri a városi szokást, aztán abbahagyja a falusit” – bizonygatja a család (1073, 1099).

A család interpretációja szerint a városi szokások megismerésének automatikusan együtt kell járnia az azokat működtetni, interiorizálni tudás képességével. Ilyen előfeltételekkel a család nem értheti meg az öreg viselkedését, így nemhogy könnyítené, de épphogy nehezíti annak helyzetét. Tardyék tehát elképzelhetőnek és kivitelezhetőnek tartják az öregúrnak a polgári „világ”-ba való teljes mértékű szocializálását: Csurgó iránt tanúsított egész magatartásuk erre irányul. A szocializáló fél szereptudatának megfelelően a „világ”-ukat érintő minden ismeret birtokosának vélik magukat: e szerint a szerepfelosztás szerint a szocializálandó fél csakis tapasztalatlan lehet. Ezért kezelik gyermekként az öreget: ruhát vesznek neki, átöltöztetik, lefektetik. A narratori összekötőszöveg is ezt erősíti, mikor az orvos és az öreg viszonyára utal: „Mintha csak egy gyermeknek szólott volna” (1076).

A nem megfelelő helyen (a polgári „világ”-ban, melynek rendje az öregúr számára átláthatatlan) és nem megfelelő időben (az öreg hetvenhét éves) történő világváltás mint másodlagos szocializáció nehézségeivel és a megsokszorozódó döntéshelyzetek következményeivel való szembesülésnek szükségképpen meghasonlottsághoz kell vezetnie, előidézve ezzel az öreg Csurgóban egy készletet az archaikus világ nyújtotta szabály- és működési rend eredetére és működőképességére vonatkozó reflexióra. A két, mondhatni, teljesen ellentétes világ kontaminációja olyan mértékűvé fokozza ezt a reflexiók kényszerét, hogy az állandósul, válságszituációt eredményezve. Amennyiben e krízishelyzetnek a léte már annak kezdeti stádiumában tudatosul, megváltoztatására a hajdani birtoktulajdonos számára két lehetőség adódhat: vagy teljes mértékben aláveti magát a szocializáló fél elvárásainak, vagy visszatér elhagyott életteréhez, ahol újra mindennemű diszkrépancia nélkül működhet az elsődleges szocializációja során elsajátított kognitív sémarend. Mivel a világváltás kezdetén mind a család, mind az öregúr horizontjában nem jelenik meg – pontosan amiatt, hogy hisznek a világok közötti átjárhatóságban – ez utóbbi lehetőség, az első tűnik kézenfekvőnek és sikeresen kivitelezhetőnek.

Mivel ez a szocializáció csak úgy lehet teljes, ha az öreg az e „világ”-ban élők közép-pontjaihoz képest határozza meg helyzetét, szükségszerűen el kell hogy kezdődjön számára az individuáció, az énné válás folyamata is, hiszen ebben a „világ”-ban az individuumok alkotnak centrumokat. Mind az individuáció sikerét, mind a szociális integrációt, avagy kiüzetést célzó rítusok alapján, melyek az öreg esetében párhuzamosan jelennek meg, szakaszolhatókká válnak e folyamatok. A beavatás, avagy iniciáció folyamata csakúgy, mint a szocializációé, mindig valamiféle egzisztenciális szorongás megidézésével jár, melynek leküzdése az énné válásnak, a saját középpont megtalálásának, illetve az adott „világ” rendjébe való beleszokásnak eszköze.

Az egy másfajta világrenddel rendelkező világba való belépés nemcsak az így megközelített világról és a benne élőkről alkotott előzetes képre, hanem az elhagyott világban

működött relevanciarendszerre vonatkozó előfeltevések átértékelésére is készíthet. Ennek megfelelően az addig önnön pozícióját szerepben meghatározni tudó öregúr számára is a saját individualitás felfedezésének gesztusa a hajdani szerep adta biztonságos státusz bizonyos fokú destrualását vonja maga után.

Ezek az egzisztenciálisan felszámoló folyamatok disszonanciát indukálnak, melynek a csökkentésére való törekvés elsődleges feladat egy sikeres szocializációt megcélzó szereplő számára. Így a szocializációs és az individuációs folyamatok szakaszai megfeleltethetők az általuk előidézett disszonancia csökkentését célzó törekvések által kijelölt fázisoknak: azaz a redukálásra alkalmazott magatartásvariánsok az e folyamatokra adott reakciókkal jelennek meg. Elemzésükre itt a Leon Festinger *A Theory of the Cognitive Dissonance* című munkájában felvázolt magatartássémák applikálásával kerül sor,¹⁵ mert ez lehetővé teszi néhány, a világok közötti átjárhatóság és a másodlagos szocializáció kérdéskörét illető következtetés levonását.

Mielőtt azonban ehhez hozzákezdenénk, részletesebb kitérőt érdemelhet az egyes világrendekben jelenlevő kognitív, a világ megismerését szolgáló elemek mint implicite megjelenő, potenciális disszonanciaforrások vizsgálata. Ezek az elemek ugyanis, mint már fentebb említettük, eleve adottként jelentkeznek a világ valóságát megismerni kívánó horizontjában, s pontosan megkérdőjelezhetetlenségükben rejlik a bizonyos helyzetekben aktivizálódni tudó, disszonanciát konstituáló képességük.

Az életvilágok annak köszönhetik működésük sikerességét, hogy a bennük élők a gyermekkorban bekövetkező elsődleges szocializáció során a másoktól szerzett közvetlen tapasztalatokat vonatkoztatási sémaként értelmezik, mely segítségével szolgál világmagyarázatukhoz. Bármilyen séma kialakulása azt feltételezi, hogy működésbe lép – az ismétlődések révén – egy tipizálási kényszer: „az életvilág tárgyai és eseményei a maguk típusosságában jelentkeznek.”¹⁶ A sémák ismerete egyfajta tudáskészletként manifesztálódik, mely bármikor és bárhol a világban élők rendelkezésére áll. A tudáskészlet állandóságába, tartósságába és érvényességébe vetett bizalom¹⁷ egy olyan képesség jelenlétét implikálja számukra, amely szerint az adott világ képének formálásában szereppel bírhatnak: úgy vélik, tudnak hatni a világra. Ez így állandósult az öreg tekintetes számára is elhagyott életvilágában, s mivel kézenfekvőnek tartja a sémák relevanciáját a polgári „világ”-ban is, ami disszonánsnak tűnik neki ott, azon változtatni akar, és úgy gondolja, tud is. Erre szolgál például az a jelenet, amikor a beteg asszony „orvosi kezelését” átválalja.

¹⁵ Leon FESTINGER, *A Theory of the Cognitive Dissonance*, Stanford, California, 1957.

¹⁶ Alfred SCHÜTZ, Thomas LUCKMANN, *Az életvilág struktúrái = Fenomenológia a társadalomtudományban, i. m.*, 273; vö. továbbá: „...a típusos konstrukciók mintái (...) viselkedési szabályokként (standard) intézményesednek...” A. SCHÜTZ, *A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése = Uo.*, 196.

¹⁷ Vö. „...a világ észlelése és interpretálása közkeletű módjainak alapvető jelentősége az a magától értetődőnek tekintett perspektíva, mely csökkenti a meglepetést, feltételezi a világot úgy, ahogy az ma megjelenik, és feltételezi, hogy holnap ugyanilyen lesz.” Aaron CICOUREL, *Interpretatív eljárások és normatív szabályok a státussal és a szereppel való megbirkózásban = Uo.*, 252.

Természetesen a világ megismerését lehetővé tevő összes elem teljes összhangja, konzonanciája nem lehet adottnak tekinthető, mindig jelen van valamilyen mértékben egyfajta diszkrepancia, mégis, ha egy tapasztalat beleillik egy korábbi releváns vonatkozási sémába, azáltal a tapasztalat- és tudáskészlet érvényessége és aktualitása igazolódik. De egy új inger, egy új tapasztalat tudatosíthatja a tudáskészlet hiányzó összhangját is, magával vonva a tudáskészlet kérdéssé válását és az arra történő reflexiót. A reflexió megjelenése – mint a világgal szembeni „megdöbbenés”¹⁸ –, mely a világot idegenként, ellentmondásos voltában tünteti fel, mert szembetűnővé teszi az addig észrevétlenül maradt beállítódások minőségét az értelmező számára, az újraértelmezés lehetőségének meglétét artikulálja, amellyel a reflexióra kényszerülő nem biztos, hogy mindig él.

Amennyiben, a fentiek alapján, a disszonancia lehetősége potenciálisan jelenlevőnek tekinthető egy adott világkonceptción, világmegismerésen belül, jelenlévősége mértékének nagyarányú növekedésére lehet számítani egy másik világ keretei közé kerülés esetén. Ennek oka abban tételveződhet, hogy a megközelített világ működését és az abban lakók által használt sémákat a megközelítőnek állandó ellenőrzés alá kell vonnia, mert elvárásai beigazolódásában nem bízhat: életvilága közvetítette mintái nem működhetnek, hogy segítsék őt. Ez a kontrollálási kényszer, amely a világba belépő világban maradásáért folytatott küzdelmének letéteményese, tehát újabb disszonanciaforrást jelöl meg.

E rövid, ám remélhetőleg nem felesleges kitérő után sor kerülhet az előrebocsátott feltételezések szövegbeli demonstrálására, valamint Csurgó Károly a disszonancia redukálását célzó kísérleteinek interpretációjára.

Festinger fent említett munkájában a disszonáns állapot megragadásához a kogníció (cognition) fogalmának értelmezésével lát hozzá. Szerinte a terminus olyan tudáskészlet, a tudáselemek olyan összességét jelöli, amely, illetve amelyek arra a világra vonatkoznak, ahol az ember él. Az ember saját magáról, viselkedéséről való tudását, valamint a környezetére vonatkozó információinak halmazát (mi hol található, mi mihez vezet stb.) a fogalom lényegében ragadja meg.

A disszonancia mibenlétének meghatározásához a kogníciós avagy kognitív elemek egymással és a valósággal alkotott kapcsolatrendszerének feltérképezése szolgál támpontul. Mivel ezek az elemek a valóságot (úgy a fizikai, a szociális, mint a pszichológiai valóságot) mérik be és azzal igen érzékeny viszonyban állnak, ezért meg is kell felelniük annak. A valóság is, amellyel egy személy szembesül, olyan irányban hat, amely a valósággal való megegyezés követelményének megfelelő kognitív elemeket szolgáltatni képes.¹⁹ Amennyiben a személy úgy tapasztalja, hogy kognitív elemei eltérnek valóságról alkotott képétől, disszonancia lép fel. A disszonancia fogalmán egy pszichológiailag diszkomfort érzést kell érteni, amely egyrészt a kogníciók közötti viszonyok nem megfelelő (nonfitting) voltából fakadhat, másrészt abból, hogy a személy nem tudja tökélete-

¹⁸ A terminus Eugen Finktól származik, idézi Maurice MERLEAU-PONTY *Az észlelés fenomenológiája* című írásában = *Uo.*, 237.

¹⁹ „...the reality which impinges on a person will exert pressures in the direction of bringing the appropriate cognitive elements into correspondence with the reality”. FESTINGER, *i. m.*, 10. (Az angol nyelvű szövegek fordítása tőlem. – K. E.)

sen ellenőrizni és beilleszteni saját kognitív rendjébe a kapott információkat és az átélt eseményeket.

Festinger két alaphipotézissel él: az egyik szerint a disszonancia léte, mivel pszichológiailag nyugtalanító, a konzonancia elérésére sarkallja az adott személyt. A másik szerint, az előzőekből fakadóan, a disszonanciát tapasztaló készletet érez az azt feltehetően növelni tudó információforrás, szituáció elkerülésére és a disszonancia redukálására. A disszonancia jelenléte tehát egyben azonnali csökkentésére irányuló motiváló tényező is. A disszonancia nagysága a disszonáns kognitív elemek fontosságának függvényében változik.

Előfordulhat azonban, hogy egy elem megváltozása nem tűnik igazán fontosnak, noha irrelevánsná válásával képes megkérdőjelezni más kognitív elem vagy elemek relevanciáját is, és ez további disszonancianövekedést indukál. Mivel az elemzett elbeszélésben sem az öreg, sem a család részéről nem merül fel a világok közötti átjárhatóság problematikussága, az öreg esetében pontosan a disszonancia effajta növekedésére adódik lehetőség. Az öregúrnál elinduló szocializációs folyamat kezdeti szakaszában mind az öreg, mind Tardyék részéről a világok másságának tapasztalatára adott első reakció a rácsodálkozás, a kíváncsiság. Ami az adott világ keretei által kijelölt konszenzusba nem illik bele, az óhatatlanul egzotizálódik a másik világban élők számára. Az öreg ruházkodása így válik neveltség tárgyává, pipája pedig, legalábbis kezdetben, az eredetiség, a kíváncsiság tárgya. Csurgó számára a saját életvilágától idegen villany és villamos egzotizálódik.

A szocializáció első lépéseként pontosan e külső jegyek változtatására történik kísérlet: a család polgári ruhába bújtatja az öregurat, száműzve ezzel a polgári „világ”-tól idegen világ rekvizitumait (a nyikorgó csizmát, az atillát). Jelzés ez a polgári „világ” képviselői részéről, hogy nem tűnnek meg semmilyen olyan elemet, amely nem felel meg elvárásaiknak, s így „világ”-uk ontológiai státusát veszélyeztetheti. Ezért is irányul oly nagy ellenszenv a pipa mint az archaikus gyökerű világ utolsó maradt egyetlen tárgyi képviselője ellen, hiszen, mint később kiderül, Tardyék félelme a pipa polgári „világ”-ot bomlasztó képességét illetően be is igazolódik.

A Tardy család számára az öreg „világ”-uk külsődleges jegyeihez való viszonylag gyors asszimilálódása azt implikálja, hogy belső rendjét illetően is hasonló sikerekre lehet számítani a szocializáció további szakaszaiban, azaz a család előzetes elvárásai erősítést nyernek majd.

A polgári „világ” ruházkodási szokásaihoz való igazodás az öregúr számára nem párosul erős disszonanciaérzettel, mivel a legfontosabb elhagyott életvilágbeli tárgya, a pipa vele maradhat. Az ily módon reflektálatlanul maradt kezdődő disszonancia nem válthat ki olyan magatartásbeli vagy mentális változást, amely csökkentésére irányulna. Az esetleg észlelt, meglévő disszonancia kezelhetőnek, ezért jelentőségében csekélynek mutatkozhat: az azt észlelő tehát nem kényszerül az idegen, ez esetben a polgári „világ”-ból származó újabb, a „világ” megismerését segítő információ elhárítására. Sőt, egyre több ismeretet próbál szerezni, mert a másik „világ” idegensége kíváncsivá, érdeklődővé teszi. Csurgó így elkezd a számára új „világ” feltérképezését, méghozzá egyedül.

A várossal való ismerkedése úgy jelenik meg, mint szocializációs-individuációs folyamatnak a disszonanciaképződés szempontjából első jelentős szakasza. Jelentősége abban rejlik, hogy olyan mértékben képes tudatosítani az öregben a két interferáló világ közötti differenciát, előidézve ezzel egy erősebb disszonanciaérzetet, hogy a disszonancia csökkentésére is kísérletet kell tennie.

Az öreg tekintetes számára egyetlen világ-megismerési minta tekinthető érvényesnek és fennállónak: az elhagyott világban működőképesnek igazolódott kognitív rendszer. Városnéző útja során elsősorban a tájékozódási, a térképzési szokásokra vonatkozó megismerési stratégiák elbizonytalanodását kell tapasztalnia: az öregúr által ismert térképzési sémák, az ő életvilágának mint kozmosznak a koordinátái nem a polgári „világ”-ének megfelelők és megfeleltethetők. Térfeltáró szokásaival a város nem ismerhető ki rögtön, azaz nem-kozmoszként, káosz-ként jelenik meg. A hajdani birtoktulajdonos prekonceptiója, mely szerint a polgári „világ”-nak is kell rendelkeznie egy mindenki számára konkrét és közös középponttal, nem igazolódik. A birtok terének, a falunak a képe olyan térviszonyokat tárt elé, melyekkel teljesen ellentétesek a városi térviszonyok: az egymással egyenrangú főutak viszonylagossá teszik magát a középpont fogalmát is. A nagyváros mint labirintus, a benne való bolyongás ellenképzete a régi világrénd (a falu) szilárd viszonyítási pontot nyújtó térképzési módjának. A bolyongás ugyanakkor mint a „másik világ” szokásrendjébe történő beavatás kezdetének jelölője, a „másik világ”-ba vetettség sokkoló felismerésével kiváltott lelkiállapot térbeli kivetüléseként is értelmezhető. A városnézés nem pusztán új térviszonyítási szokásrend elsajátítására kényszeríti az öreget, hanem más magatartásminták meglétét is tudatosítja számára, vagyis az e „világ”-ban élők közötti kapcsolatok másságára is reflektálni készíti. Ezen első beavatási szakasz következménye, hogy az öregúr a létrejött disszonancia csökkentésére már kísérletet tesz, mégpedig magatartásának módosításával (a kocsist nem meri „öcsém”-nek szólítani, helyette a szintén nem megfelelő „uram” megszólítást alkalmazza). Festinger szerint ez a legáltalánosabb és leghatékonyabb disszonanciacsökkentő magatartásvariáns: a viselkedési elem úgy változik, hogy a környezetbeli elvárásoknak megfelelő legyen.²⁰ A viselkedésbeli változás azonban nem zajlik egészen problémamentesen: az azt kiváltó kényszer dühöt szül a változtatni kényszerülőben, mely az idegen „világ” ellen irányul. Példaként említhető ezen a ponton az öreg kocsisal való vitája, az inas elleni kifakadása azért, mert nem jelentette be neki a beteg asszonyt.

Az érzett düh azonban nem egyirányú: a polgári „világ” képviselői számára is bosszantó az öreg viselkedésmódja: a házmesterrel beszélget, pipázgat a szalonban. Mindez azt demonstrálja, hogy a család szemében az öreg nehezen nevelődik, nehezen sajátítja el a „világ”-uk szokásrendjét. Ennek felismerése a család számára is disszonanciaforrásként jelenik meg. Ők azonban nem olyan mobilak – szocializáló helyzetüknél fogva –, mint

²⁰ „When the dissonance under consideration is between an element corresponding to some knowledge concerning environment (environmental element) and a behaviorial element, the dissonance can, of course, be eliminated by changing the behavioral cognitive element in such a way that it is consonant with the environmental element”; „...one would expect appropriate modification of behavior to be a frequent reaction to the existence of dissonance.” *Uo.*, 19, 276.

Csurgó, mert nem különböző disszonanciacsökkentő módokat próbálnak ki, hanem egyetlenegyben realizálódik ez irányú törekvésük: meg kell értetni az öreggel, hogy teljesen át kell strukturálnia fennálló kognitív rendjét.

A megértetés folyamata tulajdonképpen egy száműzetés-sorozatban manifesztálódik, melyet a pipa sorsa prezentál. Története: elvesztése, megkerülése, az, hogy kezdetben a csodálkozás, a megdöbbenés, a nevetés tárgya, majd egyre nyilvánvalóbban a megvetésé, a haragé, mind-mind az öreg polgári „világ”-ba való beavatódásával járó szenvedéstörténetét vetíti ki. A család „szelíd” közreműködésével zajló hányattatása pedig megfeleltethető az öregnek mind a lakás-, mind a polgári „világ”-beli bolyongásával (kezdetben az udvari szoba, majd a cselédszoba, végül harmadik emeleti szobája jelent számára életteret).

A beavatás – mely fokról fokra felfedi a „világ”-ban való létezés dimenzióit, módjait – rituáléjának része a beavatandót olyan nehéz feladat elé állítani, amelynek csak leküzdése révén válhat beavatottá. Ez már-már egy ellenbeavatási folyamatként manifesztálódik, melyet a család az öreg „nevelése” érdekében a végletekig fokoz. A pipa története ebben az összefüggésben ellenszocializációs folyamatot jelöl, melynek implikációja, hogy a család mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy a polgári „világ” mechanizmusaival nem egyező elemek kiiktatódjának. Ezért jelez ez a folyamat növekvő agressziót is, mely a pipatörés jelenetében kulminálódik. Tehát a pipa mint az öreg a polgári család számára ismeretlen eredetűnek tűnő pszichés szocializációs alkalmatlanságának szimbóluma darabokra törésével az öreg által elhagyott világ értékeinek, rendjének darabokra hullását is példázza. Ezért a pipatörés jelenete a beavatási folyamat második nagyon jelentős fordulópontjaként értelmezhető.

A pipa folyamatos eltűnésének okára, arra, hogy a pipa mennyire zavaró tényező a család életében, nem igazán akar reflektálni az öreg, és az idegenségérzet formájában jelentkező disszonancia is – a szalon vendégeinek azt mondja a fővárosi létet illetően: „csak olyan nekem, mintha külföldön volnék” (1124) – csekély mértékben tudatosan benne. A meglévő disszonancia fontosságának lebecsülése mint újabb disszonanciacsökkentő magatartás éppen ellenkező következményekhez vezet: a disszonancia tovább fokozódik.

Ennek tényére azonban azért nem történhet reflexió Csurgó részéről, mert *más* disszonanciaredukáló variánsok kipróbálásán fáradozik. A disszonanciaredukálás azon módját választja, amely egy *saját* szokásrend kialakításában artikulálódik. Ez, kezdeti fázisában, abban nyilvánul meg, hogy olyan emberek társaságát keresi, akikről olyan képet konstruál, miszerint képesek a régi életvilágában működött mechanizmusok érvényességét legitimálni;²¹ hiszen ami jóvá van hagyva, az kevésbé tűnhet disszonánsnak. Vagyis egy

²¹ „But when there exists appreciable dissonance among the relevant cognitions, there will be tendencies to communicate with, especially to listen to, those who already agree with the opinion one holds.” *Uo.*, 190. Vö. továbbá G. Simmel „megelégedettség” fogalmával, „mely olyan boldogságkereső stratégia vizsgálatával ragadható meg, mely csak olyan tárgyakat, eszméket, embereket enged megtalálni, amelyek a saját mikrokozmosznak megfeleltethetők.” Idézi Hans Peter THURN, *Der Mensch im Alltag: Grundrisse einer Anthropologie des Alltagslebens*, Stuttgart, 1980, 148. A német szövegek fordításáért ezúton is köszönetet mondok Csobó Péter Györgynek.

újabb elvárás konstituálódik az öregben, melynek kezdeti sikerei a polgári „világ”-ba való belevetetéség érzetéből fakadó szorongását kompenzálni tudják. A személyek, akiktől előző világrendjének igazolását várja: a beteg órásné és gyerekei, a suszter, az agg Mayer és a házmester. A három előbbi részéről állandó méltatás történik az öregúr értékrendjére vonatkozóan; erről az oldalról valóban megerősítést kap. Tart ez egészen az asszony haláláig. Ezekből a viszonyokból csak Zsuzsika, az asszony egyik kislánya marad egyfajta menekülési lehetőségként az öreg számára. Azonban Zsuzsika értékei is az elhagyott világra való emlékezés aktusában artikulálódnak: külseje, kedvessége az öregben meghalt kislánya emlékét idézik.

A másik két vélt támogató, Mayer és a házmester, az előzőeknél megkérdőjelezhetőbb legitimáló erővel bírnak. A Csurgó által róluk alkotott kép destruálódásáról a szocializációs-individuációs folyamat más szakaszai kapcsán lesz szó.

A saját szokásrend kialakulása a polgári „világ”-tól való elkülönülés első jelének tekinthető, valamint az individuációs folyamat egyik fontos pontjaként is definiálódik, amennyiben az éntudat egyfajta működésbe lépéseként értelmezhető.

Az éntudat-képződés felgyorsulása azonban akkor következik be, amikor az öreg összes, előző világrendjét viszonylag sikeresen megerősíteni tudó forrása felszámolódik. Ez a gyomorbajos asszony halálakor veszi kezdetét. Magának a halál bekövetkeztének nagy disszonancia-formáló ereje van az öregúr számára, de ami annak következményeként történik a szocializációs-individuációs folyamat horizontjában, ismét jelentős fordulópontot jelez, újabb meghatározó fázist jelöl.

Arról van szó, hogy az asszony halála után a temetés költségeit a hajdani földbirtokos magára vállalja, s ezt a család egyáltalán nem nézi jó szemmel. Annál is inkább, mert az öreg aznap kéri a pénzt, amikor a birtok árának utolsó filléreit is elkártyázta. A vő ki is mondja az öreg magatartását rosszálló véleményét, mire az így reagál: „Mi szokatlan? Az irgalmasság? Nem bánom én, ha szokatlan is! Ha a fővárosnak szokatlan, én nem vagyok a főváros. Én csak Csurgó Károly vagyok. Az asszony az én betegem volt, hát én temetem el!” (1134, kiemelés tőlem – K. E.)

Az éntudat ilyen mértékű megnyilvánulása az individuációs folyamat sikeres befejezésére céloz. Az, hogy az „én” a polgári „világ”-tól ilyen élesen el tudja határolni magát, annak kompetenciáját ilyen erősen kétségbe vonva és leértékelve, a meglévő disszonancia olyan erejű megnövekedésére utal, amely már annak majdnem explicitté tételével egyenértékű. A disszonanciacsökkentő mechanizmusok közül az, amelyiket ez utóbbi esetben az öreg választ: a másik fél devalválása²² a szocializációs-individuációs folyamat számára olyan irányt jelöl ki, amely visszafordíthatatlan folyamatokat indukál, és a későbbiek során egyenesen önfelszámolódásként definiálódik.

Az öregúr ezzel a magatartással nemcsak hogy elhatárolja magát a polgári „világ” nyújtotta érték- és boldogulási rendtől, hanem olyan mechanizmusokat indít el az ott élőkben (elsősorban a vőről és annak testvéréről van szó), amely őket végletes és végze-

²² „Another way to reduce the dissonance: to make the other person, in same manner, not comparable to oneself. (...) One can attribute different characteristics, experiences, or motives to the other person or one can even reject him and derogate him.” FESTINGER, *i. m.*, 182.

tes lépésre készíti: a házon belül térbelileg is elkülönítik az öreget, egy harmadik emeleti különszobát adva neki.

Új életterét azért szokja meg viszonylag könnyen, mert biztosítani tudja, legalább kis mértékben, azokat a körülményeket, amelyek a hajdani birtoktulajdonos számára világának valóságát prezentálták, érvényességét igazolták. Gondolni lehet itt a pipázás lehetővé válására, arra, hogy az öregnek biztosítva van, hogy egyedül meditálhasson és nézhesse az eget.

A térbeli szeparáltságot a teljes kommunikációs izoláltság követi a következő beavatódási fázisban, mely a köré a jelenet köré épül, amikor az öregúr szembesülni kényszerül azzal a ténnyel, hogy a veje elkártyázta az ősi birtok árát. Ez az újabb fordulópont olyan mértékű disszonancia jelenlétét produkálja Csurgó idegen „világ”-beli életében, amely addig horizontba sem kerülő disszonancia-csökkentő eljárások lehetőségét hívja életre. A fájdalom, melyet a birtok elvesztésekor érez, jelzi, hogy bármilyen mértékben is vált individuummá, éntudata nem olyan jellegű, mint a polgári „világ” képviselőié: a hajdani szerep, a birtokörzőé, még mindig meghatározza magáról alkotott képében.

Egyedüli kommunikációs partnerének a polgári „világ”-ból az agg Mayert tekinti, a többiekkel megszakít minden kapcsolatot. Saját kialakult szokásainak felerősödése, például az árvaházba került Zsuzsika rendszeres látogatása mellett rászokik a konyakozásra, mely egy olyan válságkezelő megoldásnak mutatkozik, ami addigi életvilágában nem jelenhetett meg; feltételezhetően a polgári „világ” egyik kríziscsökkentő formájaként definiálható (vö. a vő állandó éjszakai kimaradásaival és másnaposságaival).

A meglévő disszonanciaérzet nagyságát bizonyítja az is, hogy az öregúr felülbírálja saját, a birtok eladása és a Budapestre költözés mellett szóló döntésének helyességét, de mégsem változtat rajta, mégpedig azért nem, mert tart az elhagyott életvilágbeliek véleményétől, észleli annak lehetetlenségét, hogy ott újra megértésre találhat, és hogy élete ugyanolyan keretek között tudna zajlani: „Úgy ám, mit mondanak otthon? Akivel csak találkozik a faluban, mindenki azt fogja kérdezni, hogy miért tért vissza? (...) A gyümölcskert már nem neki terem, az istállóban már nem az ő marhái állnak, a baromfiudvaron nem az ő csirkéi szaladgálnak” (1141). Döntés utáni önmeggyőzése tehát a disszonancia-csökkentés eszköze.

A Festinger által felsorolt három disszonancia-csökkentő mechanizmus: a döntés megváltoztatása, a választásban megjelent alternatívák közötti kognitív átfedések (overlap) feltérképezése és a választásban felmerült alternatívák vonzerejének megváltoztatása²³ közül az öregúr ez utóbbival él: a visszatérés vonzerejét értékeli le.

Kurt Lewin is konstatálja a döntéshozatal utáni, a hozott döntés helyességéről való önmeggyőző folyamatot és a „freezing effect” terminussal jelöli. Szerinte a választott alternatíva döntéssel konszonáns elemeinek vonzereje növekszik, a visszautasítotté csök-

²³ „There are three main ways in which this (the postdecision dissonance) can be reduced, namely, a) changing (...) the decision, b) changing the attractiveness of the alternatives involved in the choice, and c) establishing cognitive overlap among the alternatives involved in the choice.” *Uo.*, 42.

ken, a folyamat eredménye stabilizálja, „megfagyasztja” (freeze) a döntést.²⁴ Mint ahogy Adams rámutat, a döntéshozatal után, ha nem is mindig közvetlenül, visszamarad egyfajta kellemetlenségérzet, ami abból fakad, hogy visszautasított valami, ami még mindig vonzó tud lenni a döntéshozó számára. Ez az érzet, az öreg Csurgó esetében a birtok-/pénzvesztés ténszerűségével való szembesülés kiváltotta diszkomfort érzés, megköveteli az alternatívák újrastrukturálását, újraértékelését.²⁵ Az öreg esetében tehát a választott lehetőség, a városi élet vonzereje csak úgy tud növekedni, ha a másik alternatíva, a visszatérés mellett szóló érvek leértékeltetnek.

Mivel azonban az újrastrukturálás, az újraértékelés realizálódásának sikere csak az öreg előző világában működőképes értékrendjén tett „erőszak” árán nyilvánítható sikeresnek, ez újabb disszonanciát szül, így a disszonanciák összegyűléséről, erejük összeadódásáról lehet beszélni.

Ehhez járul még hozzá, hogy a tavasz közeledtével az öregúr régi, homogén világrendje rohamszerűen működésbe lép: nem tud nem engedelmessé válni a természeti rend által aktivizált késztetéseknek. Saját földjéről, a tavaszi és az őszi vetésről meditál, majd elkezd kijárni a határba nézegetni a vetést, tanácsot adni a mezőgazdasági munkálatoknál. Ez jó ürügyül szolgál a számára idegen polgári „világ”-ból való menekülésre. Az ez utóbbi életvilágból való kilépéseinek megszaporodása s ezek könnyű megvalósíthatósága arra utal, hogy mennyire e „világ” határán mozog, helyzete mennyire átmeneti és instabil. Helyzetének perifériakusságát erősíti a pénz az egyetlen igazán szeretett lény, Zsuzsika betegségével bekövetkező, az öreg számára addig nem, ám a polgári „világ” számára annál inkább jelentőséggel bíró, szinte sokkoló mindenhatóságának megtapasztalása. Amikor annyi pénze sem marad, hogy a beteg kislányt meglátogassa, újra olyan helyzetbe kerül, melynek megoldására előző világrendje nem nyújtott viselkedési modellt: „Hogyan kell pénzt kérni? – ezt az egyet nem gyakorolta soha” (1145). Mégis szembenéz vele, és pénzt próbál kérni – Mayertól.

Mayer azon személyek egyike, akikről az öregúr olyan képet konstruált, amely szerint az elhagyott világában működőképesnek bizonyult értékrend polgári „világ”-beli működőképességébe vetett hitét erősíteni tudják. Csurgó a pénzkérésnél olyan előfeltevésekkel közelít Mayerhez, miszerint attól a bizalmas baráti viszony nevében pénzt kérhet és kaphat. Sőt, úgy véli: „Talán még örül is, hogy szolgálhat vele” (1144). De csalódnia kell.

Festingernél az elvárások destrualódása a kognitív disszonancia egy bizonyos fajtájaként jelenik meg, mégpedig azért, hogy az alany, ez esetben Csurgó által pozitívan értékelt személy, Mayer alátámasztja vagy támogatja egy az alany által negatívan értékelt magatartás jogosultságát.²⁶

²⁴ „The decision links motivation to action and, at the same time, seems to have a »freezing effect« which is partly due to the individual's tendency to »stick to his decision...«” Kurt LEWIN, *Field Theory in Social Science*, New York, 1951, 233.

²⁵ „...this requires some »restructuring« or »reevaluation« of the alternatives which were involved in the decision.” FESTINGER, *i. m.*, 32.

²⁶ „The dissonance might exist because what the person has learned or *come to expect*, because of what is considered appropriate or usual...” *Uo.*, 13.

A pénzkérésnek mint a beavatódási folyamat újabb rituáléjának jelentősége abban mutatkozik, hogy a disszonancia redukálására irányuló törekvések igen szélsőséges megoldáskeresésekben nyilvánulnak meg. A pénzkérés, illetve Zsuzsika halálának híre után a magára hagyottság érzetének olyan jellegű felerősödése jelenített meg, amely kvázi az individuuum-lét magányának feleltethető meg. Ez a magány összeegyeztethetetlennek bizonyul az öreg tudatában azzal, hogy ő mindig egy szerep által kijelölt keretek között identifikálódott. Az újabb csalódások által fokozott disszonanciaérzet olyan, annak redukálását célzó reakciókat hív életre, amelyek a magányosságot tovább fokozzák. A további disszonancianövekedéstől való félelem arra készteti az öregurat, hogy elkerülje a polgári „világ” megismerésére vonatkozó, újabb kognitív elemek megjelenési lehetőségeit.²⁷ Ez a polgári „világ” valóságának elutasításához vezet, és egy olyan tudati valóság felerősödéséhez, amely eleve kizárja az öreg számára bármilyen kommunikációs partner fellelését.

Mint ahogy a világok működési mechanizmusába beelátó névtelen elbeszélő szövege utal rá, a szocializáció és az individuáció e fázisában az öreg az öngyilkosság gondolatával foglalkozik. A tette azért nem kerül sor, mert az öregúr úgy véli, lányát keverné szégyenbe vele. Ez a magatartás mutatja, hogy a volt földbirtokos még mindig nem tekinti elsődlegesnek az individuális érdekeknek való engedelmességet, még mindig egy szerep: az apáé, határozza meg gondolkodásmódját, jelöli ki cselekedeteinek határait.

A valóságtól (a polgári „világ”-étől) való elhatárolódás, amit Festinger a „remeteség” fogalmával (*recluse*) ragad meg, és az öngyilkos tett visszautasítása újabb disszonancia-csökkentő mód keresésére ösztönzi az individuummá válni kényszerülő Csurgót: a tudati valóságból konkrét valóságot formálni: ahol ugyanolyan tér- és időszemlélet, ugyanolyan értékek és magatartássémák működhetnek, melyek az elhagyott, ám rendjét tekintve a polgári „világ” keretei között többé-kevésbé sikeresen megőrzött életvilágában funkcionáltak.

Az archaikus, a természeti renddel harmóniában teremtődött világ által adott egzisztenciális viselkedési és vonatkoztatási sémáknak megfelelő modellt követi az öreg saját világának megteremtésénél. Az addig pusztán lélettérként szolgáló harmadik emeleti szoba az archaikus jegyeket konzerváló világ kicsinyített mása kell hogy legyen. A szoba eddig is biztosított már néhány ilyen lehetőséget: lehetett pipázni és az eget szemlélve meditálni, viszont hiányzott belőle a szerves élet. Ennek pótlására irányul a kukoricacsíráztatás mint a tavaszi vetés miniatűrízált változata és a méhtelepítés, mely az öreg képzeletében saját méheinek befogását idézi. A régi világrénd íratlan szabályai az öregúr tudatából kitörölhetetlennek bizonyulnak.

A világteremtés mint mikrokozmosz-teremtés befejeztével az öreg megerősítést vár döntése helyességét illetően: azzal az emberrel osztja meg titkát, akit szintén képesnek tart döntése megerősítésére, azaz a házmesterrel. A róla alkotott kép destruálódása azon-

²⁷ „Past experience may lead a person to fear, and hence to avoid, the initial occurrence of dissonance. Where this is true, one might expect circumspect behavior with regard to new information”; „...there would also be little or no motivation to avoid any particular source of information.” *Uo.*, 30, 127.

ban az öregben már nem tudatosulhat, mert közbelép a polgári „világ” képviselőinek egyik legmeghatározóbb tagja, a vő: „Vén marha!” – mondja.

Az öreg konfrontálódni kényszerül azzal, hogy az általa újjáteremtett mikrovilágról alkotott koncepciójával mennyire magára marad, így világának középpontja csak mint individuum lehet. Világképzési módja tehát akármennyire is organikus, az archaikus modellt őrző mechanizmusok szerint ment is végbe, nem szolgálhat mindenki számára egyaránt adott viszonyítási pontként. A régi világrend által kijelölt szerepek itt fenntartatlanok: egy, az individuális értékeket előnyben részesítő „világ” vette át a helyüket. Az öreg világtéremtése, még ha archaikus minták szerint is, de végső soron az egyéni érdekek szolgálatába állítva, s így a polgári szféra tagjainak világképző mechanizmusához (ehhez kiváló például szolgálhat Hunyadinak, az újságírónak a magatartása, aki aho-va megy, ott rögtön otthonosan tudja magát érezni) hasonló módon zajlott, hiszen centrumában az én állott.

Individuális érdekeket követve választja az öreg az öngyilkosságot is mint a krízishelyzet kezelésére szolgáló legjobb megoldást. Mivel az öngyilkosság individuum-léte feltételez, az individuációs folyamat sikeresnek értelmezhető. Az énné válás megtörtént.

A szocializációs folyamat sikeressége azonban nem ilyen egyértelmű.

Az öreg által teremtett harmadik emeleti világ nem működtethető, mert egy világrendjében teljesen különböző másik „világ”-on belül található. Léte állandóan reflektálni kényszeríti ezt a másik „világ”-ot önnön másságára, ezáltal sértve annak működési mechanizmusát. A világhatárok és a világ viszonylagos rendjének védelme arra készíti tehát a polgári „világ”-ban élőket, hogy vessék ki „világ”-ukból az öreg konstruálta életvilágot. Ez azonban csak e világ középpontjának, ez esetben Csurgó Károlynak a kivetésével, száműzésével kivitelezhető.

Azzal, hogy a vő azt mondja az apósának: „Vén marha!”, rituálisan számúzi őt a házból, így a polgári „világ”-ból is. A ház lakói pedig megsemmisítik, szétzúzzák az öreg teremtette világot, s e világfelszámoló aktuussal véget vetnek a Csurgó előidézte belső anarchiának.

Tehát a szocializációs folyamat is befejezettnek tekinthető, de ez nem jelent sikeres lezárást, hiszen a polgári „világ” szemében az öregúr nem bizonyult képesnek a megjelölt magatartásminták elsajátítására, lehetetlenné téve ezzel az integrálódást.

Ha azonban a szocializáció szempontjából is mérlegeljük az öregúr öngyilkosságának tényét, e folyamat viszonylagos „sikeré”-ről is lehet beszélni, amennyiben elfogadjuk azt az állítást, miszerint minden szocializáció sikere azon múlik, hogy a szocializálandó fél tudja-e a szocializáló világ magatartássémáit önkifejezési sémaként működtetni. Ha a birtok árának elkártyázása szülte krízis megoldására Tardy doktor az öngyilkosságot jelöli meg egyetlen járható útként, az öreg tekintetes is, mivel megöli magát, a polgári „világ” életvezetési sémarendszere szerint választ önkifejezési sémát, kiutat a válság-szituációból.

Az elbeszélésben megjelenített kétféle világrend érintkezésekor az öreg által képviselt rend éppúgy önnön másságára vonatkozó reflexióra kényszerül, mint a polgári. Mivel az öregúr szocializációja nem gyermekkori, elsődleges, sikeressége erősen megkérdőjelez-

hetővé válik, mert az elsődleges szocializációja során elsajátított sémák reinterpretációja nem következhet be: Csurgó egészen az öngyilkosságig kitér annak lehetősége előtt. Előző világrendje olyan erősen jelenlévőnek bizonyul tudatában, hogy a polgári „világ” minden szocializációs próbálkozása csak újabb és újabb disszonanciát generálhat. Tehát a világok közötti átjárhatóság lehetséges, de iránya nem megfordítható. Azaz egy/az organikus középponttal rendelkező világtól való elszakadás, annak határán történő átlépés végbemehet, de a kilépés felelősségének vállalásával a visszatérés lehetősége szűnik meg.

A kilépés és az általa indukált döntések visszavonhatatlanságának tapasztalatával keletkező disszonancia csökkentésére irányuló eljárások elég esendőnek bizonyulnak az öreg tekintetes számára.

Járatlan utak

Az egzisztenciális viselkedésmódok vizsgálatával nem pusztán a világokban funkcionáló tér- és időviszonyokra, a világ- és létértelmezés módjára, hanem ez utóbbihoz szorosán kapcsolódó nyelv- és beszédproblematikára lehet következtetni. Amennyiben a tájékozódás zavara a bizonytalanságra, az önazonosság zavarára utal, ennek nyelvi megfeleltethetőségének is mutatkoznia kell.

Itt csak utalhatunk ennek az értelmezési lehetőségnek a kiaknázatlanságára csakúgy, mint a szöveg értelmezési módszerének további applikálhatósági irányaira. A módszer ugyanis alkalmazhatónak bizonyulhat olyan 19. századi szövegek kontextusában is, mint Arany *Toldi estéje*, Gyulai *Egy régi udvarház utolsó gazdája*, Kemény *Férj és nő*, Mikszáth *Beszterce ostroma*. A világok működésének feltárásához ezekben a művekben is referenciapontként szolgálhat az egzisztenciális viselkedéssémáknak, valamint annak vizsgálata, hogy az egyes világok képviselői milyen kognitív térképpel tájékozódnak és boldogulnak saját életvilágukban. A Gyulai-mű pedig igen nagymértékben implikálhatja a nyelvi megnyilvánulások fent említett vizsgálatát.

A szöveg további, új perspektívákat nyitni képes újraértelmezéséhez pedig jó elemzési pontként szolgálhatna a narrato-poétikai megközelítés mellett, illetve azt kiegészítve, az archetípus-elmélet interpretációs horizontba történő bevonása is.

Az itt érintőlegesen felsorolt lehetőségek is rámutatnak, hogy mind az elemzésre került Gárdonyi-mű, mind a 19. századi szövegek milyen gazdag értelmezési lehetőségeket tartogatnak az őket megszólítani kívánó értelmező, illetve a kritikai diskurzus számára.